

Ingrid Marie Lunder

Krenket møe eller aktiv synder?

En studie om kontrollen av seksualitet i leiermållsaker i Norge mellom 1600- 1687.

Fordypningsoppgave i Lektorutdanning i Historie
Veileder: Magne Njåstad

Mai 2022

Ingrid Marie Lunder

Krenket møe eller aktiv synder?

En studie om kontrollen av seksualitet i leiermållsaker i Norge mellom 1600- 1687.

Fordypningsoppgave i Lektorutdanning i Historie
Veileder: Magne Njåstad
Mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

NTNU

Kunnskap for en bedre verden

Sammendrag

Denne fordypningsoppgaven tar for seg utviklingen av kontroll av seksualitet i Norge under tidlig nytid. Reformasjonen bragte meg seg mange endringer i det norske samfunnet. I regi av hundreårsjubileet av reformasjonen ble det utsendt en forordning som skulle slå ned på det moralske forfallet i samfunnet. Selv om at denne forordningen skulle ramme både menn og kvinner, bidro den til en større endring i kvinners liv. Forordningen om leiermål fra 1617 slo hardt ned på føreketenskapelig seksualitet. Tidligere var ikke kvinner rettslige ansvarlige ved leiermål. Nå var de ansett som rettssubjekter som skulle stilles ansvarlig i henhold til de samme prinsippene som mannen. I denne oppgaven skal jeg undersøke bakgrunnen, utviklingen og hva endringene i forordningen besto av. Forordningen skal også sammenlignes med rettsvernet i lovgivning om seksualitet og seksuell vold før 1617. I tillegg fordyper oppgaven seg i forholdet mellom lovvernet og datidens folkelige normer.

Abstract

This thesis will give an account of the development of control of sexuality in Norway during the early modern period. The reformation led to many changes in the Norwegian society. In relation to the reformation's centenary and to abate the moral decay of society, a regulation was issued. Although the regulation was issued with the intention of affecting both genders, women were subjects to bigger changes. The regulation concerning leiermål (pre-marital sex) from 1617 struck down upon premarital sexuality. Previously women were not considered legally responsible. Now they were considered legal entities, held responsible according to the same principles as men. In this thesis I will explore the background, development, and what the changes in the regulation involved. The regulation will also be compared to judicial protection in legislation regarding sexuality and sexual violence prior to 1617. Furthermore, this thesis will explore the relation between law enforcement and contemporary social norms. To conclude, women's legal position changed from the woman being seen as a defiled maid in leiermål prior to 1617, to an active sinner that could be held more legally responsible than men by leiermål in 1617.

Innholdsfortegnelse

Tabeller	4
Forkortelser	4
1. Innledning.....	5
Avgrensing og problemstilling.....	6
Tidligere forskning.....	7
Tingboksprosjektet.....	8
Metode.....	9
Begrepsdefinisjoner.....	10
Disposisjon over oppgaven.....	10
2. Kvinners rettsvern før 1617.....	11
Christian IVs Norske Lovbog.....	11
Ekteskapsordinansen 1589.....	13
Nattfrieri og soveskikker.....	14
3. Forordning om Løszactighed: Kiøbenhaffn den 12. Octobris Anno 1617.....	16
Statsapparatet før 1617.....	16
Kvinner og ære: kvinners plass i et æresamfunn.....	17
Råskap i samfunnet.....	18
Hva besto endringene av.....	20
Den rettslige håndteringen av leiermål.....	21

4. Forordningens praktisering de første tiårene.....	23
Skjebnen til de ugifte mødrene.....	25
Hvem var de ugifte foreldrene?.....	25
Møkrenkelser.....	27
Geografiske vilkår.....	28
Hvorfor differensierte praktiseringen av forordningen seg i ulike deler av Norge?.....	29
5. Utviklingen av praktiseringen av forordningen i siste halvdel av 1600- tallet	32
I Kongens klær.....	34
Christian 5s Norske Lovbok.....	34
6. Konklusjon.....	37
7. Literatur.....	40
8. Kilder.....	41

Tabeller

1. **Tabell 1:** *Antall saker fordelt etter hvorvidt kvinnen, mannen eller begge måtte stå til retten for første gangs uekte leiermål i Rogaland i tidsperioden 1602- 1661*24
2. **Tabell 2:** *Antall seksualsaker i tingbøker og sakefallslister pr. år og 10 000 innbyggere i Ringerike/ Hallingdal 1652- 1710 og i Nordhordland 1642- 1655, fordelt på kildetyper*30
3. **Tabell 3:** *Antall saker fordelt på 10-årsperioder i forhold til innstevnte kvinner og menn i Ringerike og Hallingdal*.....32
4. **Tabell 4:** *Antall saker fordelt på 10-årsperioder i forhold til dømte kvinner og menn*.....33

Forkortelser

KC5NL	<i>Kong Christian den femtes Norske Lovbog af 15de April 1687.</i>
KC4NL	<i>Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604.</i>
FoL	<i>Forordning om Løszactighed: Kiøbenhaffn den 12. Octobris Anno 1617</i>

1. Innledning

Margrete Pedersdatter fra Solum ble i 1736 siktet for leiermål med barnefar Mons Joensen¹. For Margrete endte siktelsen i dyre bøter og offentlig skrifte på tinget². Noe som var i stor kontrast til 150 år tidligere, hvor kvinner ikke var forpliktet til å betale bøter. Kvinner var ikke stilt rettslig ansvarlige ved leiermål³. Dette lille utdraget av Margretes historie gir oss et innblikk i en fremmed verden, hvor seksualitet blir kontrollert i en betraktelig større grad enn i dag. I tiden etter reformasjonen kom det mange nye bestemmelser som skulle bidra til en større kontroll blant førektekapelig seksuell omgang. I norske kvinners historie er 1617 et spesielt bemerkelsesverdige år. Ved en forordning om løsakthet ble kvinner stilt rettsliv ansvarlig for leiermål, altså seksuelt samleie før ekteskap, på lik linje som mannen⁴. Likevel ser det ut til at det var lite som samsvarte mellom de nye lovbestemmelsene og Margretes rettferdighetssans.

Problemstilling og avgrensning av oppgaven

Oppgavens formål er å undersøke utviklingen av kontroll over seksualitet i kjølvannet av de nye bestemmelsene som kom til uttrykk etter reformasjonen. Jeg vil først og fremst undersøke *hvordan 1617-forordningen om leiermål bidro til en endret kontroll av seksualitet, og dermed endret stilling i rettsvesenet for kvinner i tidlig nytid*. Da det i 1687 ble utgitt en ny lovbok som både beholdt 1617-forordningen men som også hadde med nye bestemmelser som belyste førektekapelig seksualitet, følte jeg det naturlig å avgrense oppgaven min til 1687. For å få en helhetlig forståelse på hvordan forordningen påvirket kvinner, finner jeg det også naturlig å undersøke lovverket i tiden før forordningen. På bakgrunn av dette er oppgaven avgrenset til tidsperioden mellom 1600 til 1687.

Innenfor denne problemstillingen er det spesielt fire underspørsmål jeg skal sette søkelyset på:

1. Hvordan var kvinners rettsvern i lovgiving om seksualitet og seksuell vold før 1617?
2. Hvorfor kom forordningen i 1617 og hva besto endringene i?
3. Hvordan utviklet praktiseringen av forordningen seg mellom 1617 og 1687?

¹ Aune, 1994: 25

² Ibid:133

³ Telste, 1993: 53

⁴ FoL

4. Hvordan var sammenhengen mellom forordningen og folkelige normer?

Historisk bakteppe

Ifølge myten, spikret Martin Luther sine 95 teser på kirkeveggen i oktober 1517. Dette anses som startskuddet for reformasjonen, de religiøse og samfunnsmessige omveltningene som preget 1500- og 1600-tallet⁵. Reformasjonen førte også i Danmark-Norge med seg mange omveltninger, både for kirken, rettsvesenet og samfunnsordenen⁶. Reformasjonen kom til Danmark gjennom en folkelig lutheransk bevegelse, som var lansert som en nasjonal sak⁷. Dersom en nasjon går gjennom en stor omveltning, er det naturlig at statsmakten forsøker å knytte sin praktisering opp mot omveltningens nye ideer og virke. Slik var det også i Danmark⁸. Reformasjonen i Norge, derimot, kom som et pålegg fra den danske tronen i 1536.⁹

Dansketiden er betegnelsen på tidsperioden hvor Norge og Danmark var knyttet sammen i en politisk union. Norge hadde verken egen konge, universitet eller riksråd¹⁰. Likevel er det viktig å presisere at Norge var et eget land med egne folkelige normer og regler. Norge måtte forholde seg til det danske riksrådet og kongens påbud, men var et selvstendig rike. Norge hadde i tillegg til dels sitt eget lovvern; Magnus Lagabøtes Landslov fra 1274 var fremdeles gjeldende rett i Norge tiden etter reformasjonen¹¹.

Ifølge Eriksen og Sørensen lå Norge under middelalderen i et spenningsforhold mellom den katolske kirkens interesser og norske tradisjoner¹². Befolkningen i Norge var ikke forberedt på en slik omveltning, da det var i stor kontrast til både den katolske kirkens interesser, de katolske tradisjonene og de norske verdiene¹³.

For øvrig var det i tiden etter reformasjonen kongens og den øvrige myndighetens ansvar å passe på at lovverket var i samsvar med Guds ord og lov. Man forestilte seg en hevngjerrig Gud som ville straffe et helt samfunn hvis Guds ord ikke ble overholdt¹⁴. I tillegg var seksualitetsmoralen

⁵ Universitetet i Bergen: 1

⁶ Aune, 1994:23

⁷ Eriksen & Sørensen, 2002: 24-26

⁸ Ibid: 24-26

⁹ Ibid: 24-26

¹⁰ Ibid: 26

¹¹ Sunde, 2005:

¹² Eriksen & Sørensen, 2002: 24

¹³ Ibid: 24-25

¹⁴ Terjsesen, 1994: 31-33

endret etter reformasjonens frembrudd. Det kan forklares av en mer bokstavelig tolkning av Bibelen og tanken på et kollektivt ansvar for å ikke bli straffet av en hevngjerrige Gud. Martin Luther anså ekteskapet som en stabiliserende institusjon både for enkeltmennesket og for allmuen. For å skape et sedelig samfunn, skulle ekteskapet bevare kontinuiteten i samfunnet. Ettersom Luther så på ekteskapet som et delt ansvar mellom kirke og stat, førte det til at Danmark-Norge etablerte nye lover som hadde til hensikt å verne om familiesituasjonen¹⁵.

I 1617 kalte Sjællandbispen Hans Poulsen Resen inn til et reformasjonsjubileum, en såkalt «jubelfest»¹⁶. Denne jubileumsfesten var først og fremst en takkefest til Gud for å ha utsendt det nye evangeliumet gjennom Martin Luther. I tillegg ønsket Christian 4 å renske Danmark-Norge for synd og umoralskhet. Han utstedte med dette tre nye forordninger den 12 oktober 1617: forordningen om løssaktighet, forordningen om trolldomsprosesser og forordningen om luksuriøs bekledning¹⁷. Trolldomsprosessene skulle nå effektiviseres og det kom strengere regler for luksuriøs bekledning. Disse forordningene skulle være starten på en rekke innstramminger fra Christian 4.

Tidligere forskning

Jorunn Dobbe påpeker at den nyere kriminalitetsforskningen startet i Norge for fullt på 1980-tallet¹⁸. Da var hovedfokuset trolldomsprosessene. Deretter dreide interessen seg mer over på mer generelle studier om lovbrudd og kriminalitet¹⁹. Dobbe understreker dessuten at den første som utga en mer helhetlig oversikt over kriminaliteten i tidlig nytid var Jørn Sandnes i boken *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*.²⁰ I denne avhandlingen har han blant annet undersøkt om kriminaliteten i Norge står i kontrast med kriminaliteten i Mellom-Europa. Selv med en mer helhetlig undersøkelse om kriminalitet, var fortsatt forskningen om kvinner og seksualitet mangelfull på tidlig 1990-tallet²¹. Utover 90-tallet endret dette seg. Spesielt i lys av tingboksprosjektet, hvor flere av undersøkelsene tar for seg kvinner, seksualitet

¹⁵ Ibid: 1994: 36-38

¹⁶ Universitetet i Bergen: 1

¹⁷ Universitetet i Bergen: 1

¹⁸ Dobbe, 1996: 10

¹⁹ Ibid: 10

²⁰ Dobbe, 1996: 11

²¹ Ibid: 11

og leiermål. Undersøkelsene som har tatt for seg leiermål har vært til stor hjelp i min fordypningsoppgave.

For å få et helhetlig bilde over de nye tendensene i samfunnet som oppsto i kjølvannet av de nye rettsbestemmelsene på 1600-tallet, har også lovbøker og ordinanser blitt undersøkt. Først og fremst er Christian den 4.s Norske Lovbog av 1604, Christian den 5.s Norske Lov fra 1687 og kong Christian 4.s forordning om Løszactighed fra 1617 blitt brukt. Denne var svært vanskelig å få tak i, men den kom til rette til slutt. Der det har vært vanskelig å innhente informasjon har jeg funnet informasjon fra andre universiteter, kulturhistoriske bokverk og lærebøker.

Tingboksprosjektet

Tingboksprosjektet ble satt i gang av Historisk institutt ved universitetet i Oslo i 1987, med formål om å gjøre tingbøkene fra 1600 og 1700-tallet tilgjengelige for aktiv forskning²². I serien «publikasjoner fra Tingboksprosjektet» finner vi flere undersøkelser basert på disse funnene. Undersøkelsen jeg desidert har brukt mest, er Kari Telstes hovedoppgave *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652- 1710*. Her har Telste forsket på kontrollen av seksualitet i den andre halvdel av 1600-tallet, slik de kom til uttrykk i sakene som fulgte i kjølvannet av de nye lovene²³. Hun tar også for seg mange eksempler på kvinner i Ringerike og Hallingdal i deres møte med 1617-lovverket, og virkningen forordningen hadde på dem.

I sin hovedoppgave om blodskam og leiermål i forbudne ledd, har Harriet Marie Terjesen tatt utgangspunkt i tingbøker fra Rogaland i tidsperioden 1602- 1659/61. Terjesen har vist til flere eksempler om leiermål jeg har funnet relevant, selv om at mitt hovedfokus er leiermål i generell forstand, og ikke bare blodskam og leiermål i forbudne ledd.

Jorunn Dobbe har utgitt en av de senere publiserte hovedoppgavene i tingboksprosjektet som tok for seg hvordan bygdetinget i Nordhordland fungerte som en disiplineringsinstitusjon for myndighetene og som konfliktsinstitusjon for lokalsamfunnet i Nordhordland mellom 1642-1655.²⁴ Fra denne har jeg funnet mange relevante saker og begreper som har vært svært relevante for min oppgave. Anne Aune sin hovedoppgave *Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727- 1797*, har undersøkt

²² Universitetet i Oslo, 2010: 1

²³ Telste, 1993: 11

²⁴ Dobbe, 1996: 16

avkriminaliseringen av leiermål utover 1700-tallet. Da denne avhandlingen er utenfor min tidsavgrensning, har jeg i hovedsak brukt den som kilde til blant annet praktiseringen bak leiermål.

Metode

Dersom man ønsker gode svar på spørsmålene om fortiden, trenger man gode, pålitelige kilder. Tingbøker kan på mange måter være en slik kilde. Tingbøker er sorenskriverens referat fra ulike aktiviteter som fant sted på bygdinget. Det som gjør tingbøkene så relevant i forskning er at de gir oss et innblikk i våre forfedres tanker og handlingsmønster gjennom deres møte med rettsvesenet. I denne sammenhengen kan tingbøkene gi oss nye innfallsvinkler for å forstå datidens kvinner, da vi møter alle typer forskjellige kvinner²⁵.

Når man skriver en fordypningsoppgave kan det være relevant å finne litteratur som baserer seg på nyere forskning, da den kan være mer oppdatert og ha tatt i bruk nye innfallsvinkler. Flere av mine sekundærkilder er hovedoppgaver eller andre undersøkelser fra 90-tallet. Likevel baserer disse undersøkelsene seg på tingbøker. Tingbøkene er konstante og vil ikke endres på, selv med de nye innfallsvinklene som dukker opp utover årenes løp. Derfor har jeg i stor grad basert min undersøkelse på tingboksprosjektet. Dette i håp om å fange opp andre aspekter gjennom å sammenligne funnene i de forskjellige tingbøkene med lovbøkene og andre kilder.

Fra tingboksprosjektene har jeg funnet tall og statistikk fra faktiske saker ved tinget etter forordningens utsending i 1617. Deretter har jeg forsøkt å synliggjøre sammenhenger og definere trekk ved forordningens utvikling i det norske samfunnet. Ved å gjøre dette har jeg tatt i bruk kvantitativ metode. Likevel har jeg først og fremst brukt kvalitativ metode. Ved å tolke blant annet de kvalitative funnene fra tingbøkene, skal jeg fordype meg i hvordan kvinnene opplevde deres møte med rettsvesenet. Jeg skal også tolke lovbøkene i lys av sammenhengen mellom utviklingen av praktiseringen av leiermål og de folkelige normene som påvirket allmuens rettsbevissthet. Her tar jeg også i bruk kvalitativ metode, ved å forsøke å tolke mening og finne sammenhenger.

²⁵ Telste, 1993: 12

Begrepsdefinisjoner

I denne fordypningsoppgaven vil det bli tatt i bruk en del begreper som muligens ikke er en del av nåtidens dagligtale. Dersom man skriver om fortidige situasjoner, kan man ikke unngå at fortidens terminologi sniker seg inn. Derfor kan det være relevant å utdype disse begrepene. Seksuelt samleie før ekteskap ble sett på som *leiermål*²⁶. Begrepet leiermål er satt sammen av ordet *leger* samt ordet *maal*. *Leger* referer til selve akten, altså samleiet. *Maal* ble i eldre dansk brukt om en sak eller rettsak²⁷. Innenfor kategorien leiermål finnes det to kategorier: *ekte og uekte leiermål*, noe som baserte seg på hvorvidt paret giftet seg eller ikke. Dersom paret giftet seg etter leiermål ble det ansett som ekte leiermål eller *for tidlig samleie*²⁸. *Hor* forekom ved leiermål der en eller begge av aktørene var gift. En *møkkrenkelse* eller *jomfrukrenkelse* fant sted dersom en mann hadde ligget med en kvinne og deretter nekte å gifte seg med henne. Dermed skulle kvinnen motta en *hjemgift* som kompensasjon for det brutte ekteskapsløftet. *Dannemann* og *Dannekvinne* var begreper 1600-tallets mennesker fant naturlig å ta i bruk. Begrepene stammer fra gammelnorsk og betyr en dugende eller dyktig mann eller kvinne²⁹.

Disposisjon av oppgaven

For å få et helhetlig inntrykk av kvinners endrede stilling i rettsprosesser og kontrollen over seksualitet, anser jeg det som nødvendig å dele oppgaven inn i kapitler. Det første kapittelet er introduksjonen ovenfor. Andre kapittel tar for seg kvinnes rettssvern før 1617, hvor jeg skal undersøke lovene og ordinansene som belyste kvinners rettssvern når det gjelder sedelighetssaker. Jeg skal også gå inn på folkelige normer.

I tredje kapittel skal jeg gå inn på selve forordningen; hvilken bakgrunn har den, hvordan ble den praktisert og hvilke endringer brakte den med seg? I fjerde kapittel skal vi se på forordningens utvikling de første tiårene av praktiseringen. Vi skal også igjen rette søkelyset mot folkelige normer og se om de sto i kontrast med forordningen. Kapittel fem tar for seg utviklingen av forordningen i siste halvdel av 1600-tallet og frem mot Christian 5.s lovbok ble utgitt i 1687.

²⁶ Terjesen, 1994:

²⁷ Aune, 1994: 17

²⁸ Terjesen, 1994: 52

²⁹ Telste, 1993: 18

2.Kvinneres rettsvern før 1617

For å få et helhetlig bilde på leiermålsforordningen fra 1617 og dens virkninger på kvinners stilling rettsprosesser, er det relevant å få et innblikk i deres rettsvern før forordningens utsendelse. Vi skal derfor se på lovbestemmelser som omhandlet ekteskap og seksuelle forseelser før 1617. Deretter skal sette søkelyset se på allmuens levemåter når det gjaldt seksualmoral og om den avvek fra tidens lovvern.

Christian IVs Norske Lovbog

Christian 4.s Norske Lovbok ble utgitt i 1604. Lovboken var først og fremst en oversettelse fra dansk av Magnus Lagabøtes landslov fra 1274³⁰. Magnus Lagabøtes' lovspråk var gammelt, og kunne derfor også virke uleselig for danske øvrighetsmenn. Derfor så Christian. 4 seg nødt til å oversette den til et mer forståelig språk. I innledningen av lovboken poengteres det: «ettersom det fra gammel tid har vært store brister og mangler på den gamle, norske lovboken, slik at ordene, teksten og stilen ikke har vært så tydelig og ordentlig formulerts³¹», har lovboken derfor blitt modernisert. Siden lovboken først og fremst var en oversettelse av Magnus Lagabøtes Landslov fra 1274, viser den tilbake til høy- og senmiddelalderens rettspraksis, selv etter reformasjonens nye politiske tanker og verdier. Nedenfor skal vi se på utdrag fra lovboken som omhandler leiermål.

Om møers oc quinders beliggelse, oc detz bøder³²

Hvilche møer eller quinder, som icke forsørgis aff deris frender (...) bliffue beliggen: da tage dens verge icke mere ræt for dennem, end lauge ræt, det er en marck sølff. Vil hindis frender hielpe hinde til gifermaal, met saa mange pendinge, som sex mend kand siunis, at den hinde belaa, kand vel lade sig nøye til hiemgaffue: oc hand da ikke vil feste hinde: da bøde slig ræt for den quinde, hand belaa, som tolf skellige mend dømmer hannem til. (...)

Alle de møer oc quinder, som deris frender (...) bliffue de beliggen: da skal hand deg giordde, bøde imot den som den ræt bør at tage, saa som 12 mend lowlig tilnæffnd, kand kiende, at hand haffner fyllist for den vanære dennem skeede, oc for hindis giftermaal hand spilte. (...)

³⁰ Telste, 1993: 65

³¹ NL-

³² C4NL: Mannhelgebolken, Kapittel XXV

Dette utraget tar for seg hvilke rettigheter kvinnen hadde dersom mannen nektet å gifte seg med henne etter å ha ligget med henne. Hvis det var tilfelle, kunne hun stevne mannen til privat søksmål³³. Som vi ser ovenfor, var lovene varierende etter hvorvidt kvinnen ble forsørget av sine frender eller ikke. Dersom kvinnen ikke ble forsørget, ble ikke boten mer enn en mark sølv. Dersom mannen og kvinnens frender kom til enighet angående ekteskap, skulle han motta en passende hjemgift fra hennes frender. Hvis mannen ikke ville gifte seg med kvinnen, derimot, skulle tolv menn bestemme en passende bot til hennes frender som kompensasjon for hennes tapte ære og reduserte muligheter på ekteskapsmarkedet. Det var da kvinnens frender som hadde krav på boten da det var de som var blitt vanæret ved å gjøre henne til et dårligere gifte³⁴. Denne typen offentlig søksmål ble kalt *Møkrenkelse* eller *Jomfrukrenkelse*³⁵.

Det står ingenting i loven om hvilke konsekvenser leiermål hadde for kvinnen, kun hvilke rettigheter hun hadde hvis krenket. På bakgrunn av dette kan man påstå at kvinnen ikke fikk rettslige følger etter begått leiermål. Dette støttes også av Jorunn Dobbe, som bygger opp under påstanden om at kvinner ikke sto rettslig ansvarlig og derfor slapp å betale bøter før 1617³⁶.

Vi finner også lover med formål å beskytte kvinnen ved voldtekt. Ifølge Christian 4.s lovbok ble voldtekt oppfattet som en «halsløs gierning»³⁷. Med andre ord, dersom en mann voldtok en kvinne, resulterte det i en dødsdom. Likevel er det viktig å påpeke at dersom mannen skulle bli dømt, måtte kvinnen ha to vitner under voldtekten. Dersom kvinnen ikke hadde det, måtte hun «klage vold» samme dag som voldtekten fant sted. Deretter skulle tolv menn bedømme saken³⁸. Hvis mennene fant mannen skyldig, skulle han bli fredløs, som igjen ofte kunne resultere i dødsdom. Dersom han «haffde vilie til, at gjøre hinde vold, oc dog icke fuldkom sin vilie: da beholde liffuit, oc bøde effter 12 mends dom»³⁹. Med andre ord, dersom mannen ønsket å voldta kvinnen, men ikke fullførte handlingen, skulle han dømmes etter tolv menns dom. Han slapp også unna dødsstraff. På bakgrunn av hvor mange faktorer som skulle til for at en mann skulle

³³ Terjesen, 1994: 53

³⁴ Telste, 1993: 67.

³⁵ Terjesen, 1994: 53

³⁶ Dobbe, 1996: 155

³⁷ KCNL, Mannhelgebolken: kapittel. II

³⁸ Ibid: Kapittel: II

³⁹ Ibid: Kapittel: II

dømmes for voldtekt, kan man argumentere for at rettsvernet bak voldtekt ikke kan ha beskyttet kvinner i praksis til en veldig stor grad.

Til tross for at det var flere faktorer som skulle til for å få stevnet en mann for voldtekt, er det viktig å presisere at kvinner før 1617 hadde et lovvern som passet på dem i lys av sedelighetsaker. Som vi ser fra lovboken ovenfor, hadde kvinnen krav på erstatning i form av ekteskap eller kompensasjon i form av hjemgift dersom mannen brøt et ekteskapsløfte. Dette indikerer på at kvinner hadde et sikkerhetsnetts dersom de ønsket å danne seksuelle forbindelser med det motsatte kjønn. Dersom hun ble gravid og han nektet å gifte seg med henne, ventet det strenge straffer for ham. Kvinner, på den andre siden, slapp unna all straff ved leiermål. Med andre ord, det var kun menn som var ansett som rettssubjekter i rettspraksisen i lys av seksuelle forseelser fra høy- og senmiddelalderen.

Ekteskapsordinansen 1589

I 1589 ble det etablert en ordinans med nye rammer for inngåelse av ekteskap. Før ordinansen hadde trolovelsen vært grensen for når samlivet skulle begynne⁴⁰. Gjennom ekteskapsordinansen var trolovelse sammen med prest og vitner like gjeldende som ekteskap, men nå skulle det seksuelle samlivet vente til etter vielsen. Dersom paret ikke gjorde det, skulle det nå fordømmes av allmennheten⁴¹. Dette sto i kontrast med datidens folkelige normer, hvor trolovelsen var, og fortsatte å være det forventede startskuddet for det seksuelle samlivet⁴².

Ekteskapsinngåelsen på 1500- og tidlig 1600-tall var knyttet til private seremonier⁴³. Frieriet hadde som regel klare rammer: først kontaktet to dannemenn jentas foreldre på guttens vegne. Hvis foreldrene godtok forespørselen, førte det til en økonomisk kontrakt mellom de to slektene. Dette foregikk privat på utsiden av den offentlige trolovelsen og ekteskapet. Under inngåelsen av ekteskapskontrakten skulle størrelsen på kvinnens medgift og mannens *gjengave* diskuteres. Denne seremonien ble kalt festermål, og skulle ikke finne sted uten vitners nærvær. Ved festermålet skulle også giftermålet planlegges⁴⁴.

⁴⁰ Dobbe, 1996: 155

⁴¹ Telste, 1993: 71

⁴² Ibid: 71-72

⁴³ Ibid: 72

⁴⁴ Ibid: 71

Kari Telste fremhever hvordan festermålet var like bindende som trolovelsen etter allmuens normer og levemåter⁴⁵. Av den grunn var det vanlig å starte det seksuelle samlivet etter festermålet hadde blitt inngått⁴⁶. Som et resultat av dette ble ekteskapsinngåelsen bare formelt anerkjent i samfunnet. De folkelige normene var først og fremst det allmuen forholdet seg til. Derfor var en allerede graviditet ved vielsen ikke fordømt av allmuen; det var faktisk forventet⁴⁷. Dette tyder på et stort spik mellom lovvernet bak ekteskapsordinansen og de folkelige normene på samme tid.

Ekteskapsordinansen tok ikke bare for seg nye regler for ekteskapsinngåelse. Som nevnt tidligere, stammer møkrenkelsler helt tilbake til Magnus Lagabøtes Landslov. Dette tyder på at kvinner allerede under middelalderen hadde et rettsvern som beskyttet dem hvis krenket. Dette bygger også ekteskapsordinansen opp om, hvor gjentatte krenkelsler mot uberyktede jomfruer skulle straffes som ved voldtekt⁴⁸. Dersom kvinnen hadde dårlig rykte, derimot, skulle mannen straffes på formuen og med fengsel⁴⁹. Dette indikerer på at lovvernet opererte med to typer kvinner: de beryktede og de uberyktede. Sammenhengen mellom kvinner og rykter kommer vi tilbake til senere i oppgaven.

Nattfrieri og soveskikker

Som Telste legger stor vekt på i sine undersøkelser, var samfunnet på 1600-tallet preget av at folk sjelden var alene⁵⁰. At kvinner og menn delte seng var rett og slett ansett som dagligdags. Tingbøkene Telste har undersøkt gir oss et godt innblikk i forholdene bak stueveggene og rammene menn og kvinnene levde i på 1600-tallet. Menn og kvinner arbeidet sammen, hadde dugnader og festet sammen ved bryllup, blant annet. Da ble det sunget og danset, og ifølge tingbøkene hendte det også at mennene fikk litt for mye å drikke. Et eksempel på dette er hallingdølen, som etter noen øl for mange ble beskrevet ved at hans knivblad satt «løst i hans slir»⁵¹. Disse faktorene indikerer på et samfunn hvor menn og kvinner levde sammen og hvor forholdet mellom dem var preget av moralske og sosiale normer. Likevel hadde de etter

⁴⁵ Ibid: 71-72

⁴⁶ Ibid: 72

⁴⁷ Ibid: 72

⁴⁸ Ibid: 66-67

⁴⁹ Ibid: 66-67

⁵⁰ Ibid: 21-24

⁵¹ Ibid: 21-24

ekteskapsordinansen et lovvern de måtte forholde seg til som sto i kontrast med deres normer og levemåte.

Som nevnt tidligere, var det dagligdags at menn og kvinner delte seng. Dette forekom først og fremst uten et erotisk tilsnitt, selv om at slike tilfeller også hendte. Nattefrieri var en stor del av inngåelsen av ekteskap på 1600-tallet, og var ikke bare akseptert av allmuen; det var også forventet⁵². Ved et nattefrieri fikk en frier mulighet til å dele seng med sin utkårede, noe som kunne lede til seksuelle handlinger. Ettersom bygdefolket ikke så på soveskikkene eller nattefrieriene på 1600-tallet som uvanlig eller umoralsk, ble ikke barn utenfor ekteskap ansett som det heller, så lenge det førte til ekteskap⁵³. Allmuens syn på et uekte barn, derimot, var barn som var følge av soveskikker utenfor kontroll. De faste rammene ved nattefrieri og soveskikkene var som regel forventet ved inngåelse ved ekteskap, selv etter forordningens inntog i 1617⁵⁴.

I dette kapitlet har vi sett på Christian 4.s norske lovbok og ekteskapsordinansen fra 1589. Vi har sett hvordan Christian 4.s lovbok kunne virke beskyttende for kvinner i lys av førektekapelig seksualitet, selv om det var mange faktorer som skulle til for å stevne en mann for voldtekt. Også ekteskapsordinansen kunne virke beskyttende for kvinner, da menn som gjentatte ganger krenket en kvinne skulle straffes på lik linje som voldtektsmenn. Likevel er det viktig å belyse hvordan denne ordinansen opererer med to typer kvinner. Kvinnens rykte definerer mannens straff. Dette er ikke uvanlig for rettsbestemmelsene utover 1600-tallet, og er noe vi skal se nærmere på senere.

Vi ser også hvordan kvinner levde i et samfunn hvor det var forventet å starte det seksuelle samlivet før vielsen i kirken. Forordningen om leiermål står i stor kontrast til disse normene og datidens ekteskapsetableringer. Hvordan dette påvirket kvinner og hvilke endringer forordningen brakte med seg, skal vi se nærmere på i neste kapittel.

⁵² Ibid: 22-25

⁵³ Ibid: 22-25

⁵⁴ Ibid: 22-25

3.Forordning om Løszactighed: Kiøbenhaffn den 12. Octobris Anno 1617

Som Kari Telste legger frem i sin undersøkelse; «Fra reformasjonen frem til 1660-årene ble det vedtatt flere bestemmelser mot utenekteskkelig seksualitet enn mot noen annen kriminalisert handling»⁵⁵. Blant disse bestemmelsene har vi Forordning om Løszactighed, som ble utsendt den 12 oktober 1617. I dette kapitlet skal vi fordype oss i forordningen som helhet. Vi skal undersøke både faktorene bak etableringen av forordningen, de faktiske endringene forordningen brakte med seg og hvordan den ble praktisert.

Statsapparatet før 1617

Reformasjonens endret mer i Danmark-Norge enn kun lovers motiv, den fikk også den katolske kirkeorganisasjonen opphørt. Dette førte til en endret religionsutøvelse hvor det var kongen og ikke de geistlige som var utøvelsens overhode. Med dette ble kongen bindeleddet mellom Gud og folket, noe som bidro til store endringer i religionsutøvelsen⁵⁶. Tidligere hadde de geistlige hatt ansvaret for religionsutøvelsen, nå var dette kongens ansvar. Han måtte fremdeles ha støtte fra riksrådet ved utforming av lover, men hans rolle i rettsapparatet ble mer dominerende nå enn tidligere. Justisapparatet ble nå dominert av en kirke og en stat med felles interesser: å slå ned på den moralske oppløsningen i samfunnet⁵⁷.

Som nevnt tidligere, var Danmark- Norge i uroligheter i starten av 1600-tallet. Av den grunn var det behov for militær opprustning ⁵⁸. For å oppnå en militær opprustning trenger man penger, og bøter kan være en effektiv måte å skaffe penger på. Derfor kan man forvente at må ha vært i kongens interesse å ta en mer dominerende rolle i sedelighetsrettsvernet. Dette, samt det økonomiske presset merkantilismen kan ha ført med seg, kan ha bidratt til 1617- forordningen om leiermål⁵⁹.

⁵⁵ Ibid: 59

⁵⁶ Aune, 1994: 21

⁵⁷ Ibid: 21

⁵⁸ Terjesen, 1994: 33

⁵⁹ Aune, 1994: 21

Kvinner og ære: kvinnens plass i et æresamfunn

Vi har tidligere sett på hvordan loven skilte mellom kvinner med godt og dårlig rykte. Dette kan i stor grad ses i sammenheng med datidens æreskultur. Forholdet mellom kvinnens ære og seksualitet på 1600-tallet var nært knyttet sammen. Telste fremhever hvordan æren strukturerte forholdet mellom mann og kvinne⁶⁰. Hun argumenterer også for hvordan æresbegrepet definerte forpliktelsene som fantes mellom menn og kvinner, og hvem som hadde rett til et seksualliv⁶¹. Mannen kunne svekke kvinnens ære ved brutt ekteskapsløfte, men det var også han som kunne gjenopprette den gjennom hjemgift eller ekteskap⁶². Ofte betalte barnefaren hjemgiften som et resultat av press fra kvinnens frender⁶³.

I bygdesamfunnet var rykter en essensiell faktor i kontrollen på seksualitet i tidlig nytid. Dersom en kvinne hadde rykte på seg for å være løsaktig, påvirket det hennes forhold til resten av samfunnet⁶⁴. Ærlige dannekvinner derimot, ble sjelden mistenkt for leiermål. Det var de gifte kvinnene som opptrådte som voktere for seksualitet og fungerte ofte som prestens medhjelpere⁶⁵. Gjennom disse gifte kvinnene fikk presten en mer detaljert kontroll over bygdas sedelighetsforseelser og moralske forhold. Med tanke på at alle ugifte kvinner befant seg i en situasjon hvor rykter kunne oppstå, kunne man tro at kvinnene ville ha beskyttet hverandre. Dette finner Telste ingen indikasjoner på. Selv ugifte kvinner fulgte nøye med på hvordan andre ugifte kvinner forholdt seg til andre menn på⁶⁶.

I forbindelse med synet på samfunnets moralske forfall skulle voldsbruk og sedelighetssaker reduseres⁶⁷. Som Telste fremhever, var det ikke bare kvinnens personlige ære som ble krenket etter leiermål, det rammet også hele den fornærmedes sosiale tilhørighet⁶⁸. Dette kan på mange måter ha bidratt til forordningen i 1617, å stille kvinnen strafferettslig ansvarlig for leiermål, ville mest sannsynlig bidra til færre leiermål. Dette ville igjen begrense synden og det moralske forfallet i samfunnet.

⁶⁰ Telste, 1993: 113

⁶¹ Telste: 222

⁶² Ibid: 116-118

⁶³ Ibid: 222

⁶⁴ Ibid:222

⁶⁵ Ibid: 222

⁶⁶ Ibid :222

⁶⁷ Ibid: 119

⁶⁸ Ibid: 115

Råskap i samfunnet

Begynnelsen av 1600-tallet kjennetegnes som en urolig tid, og som Anne Aune påpeker, mente mange det var en «råskap» i samfunnet, hvor kriminalitetsbildet var dominert av volds- og ulydighetsforbrytelser. I Aunes undersøkelser fra tingbøker i Rogaland mellom 1617- 1619, ser vi at 121 voldsforbrytelser og 84 ulydighetsforbrytelser fant sted i tidsperioden. Dette er en stor kontrast til de 27 sedelighetsforbrytelsene som hadde blitt stevnet på tinget i samme tidsperiode⁶⁹.

Det er flere som støtter påstanden om råskap i samfunnet. Mange forskere hevder at samfunnet i tiden etter reformasjonen var i stor grad påvirket av voldsforbrytelser. Likevel har påstanden om råskap i samfunnet ført til en debatt. På den ene siden har vi Hans Eyvind Næss, som hevder at kriminalitet i tidlig nytid var et resultat av at «kriminaliteten de foregående år hadde vist en urovekkende økning»⁷⁰. På den andre siden har vi Jørn Sandnes som hevder at siden rettsvesenet etter reformasjonen hadde blitt mer finmasket og effektivt, hadde de rett og slett flere ressurser til å slå ned på kriminalitet⁷¹. Han argumenterer derfor for at økningen av straffesaker var mer et resultat av et mer effektivt justisapparat, enn en faktisk stor økning av kriminelle handlinger⁷².

Sandnes godkjenner likevel det faktum at det var økninger i kriminelle forseelser i årene etter reformasjonen⁷³. For eksempel, var det en betydelig økning i kriminelle handlinger i Bergen. Bergen hadde et tett bymiljø med mange geistlige og verdslige øvrighetspersoner. Dette kan ha ført til en mer effektiv rettsforfølgelse, da det var flere til å holde øye etter lovbrudd⁷⁴. For det andre, kan fogdens innblanding ha en stor påvirkning på økningen av straffesaker. En engasjert fogd kunne nok ha bidratt til at flere saker havnet på tinget enn det en «bondevennlig» fogd ville ha bidratt med⁷⁵.

Til tross for at Sandnes til en viss grad godtar påstanden om Norge som et voldssamfunn, argumenterer han for at den mest utbredte formen for vold var svært mild⁷⁶.

⁶⁹ Ibid: 42

⁷⁰ Næss, sitert i Sandnes, 1990: 58

⁷¹ Sandnes, 1990: 61

⁷² Ibid: 61

⁷³ Ibid: 50

⁷⁴ Ibid: 50

⁷⁵ Ibid: 50

⁷⁶ Ibid: 83-84

I enkelte deler av Norge var drap og vold mer utbredt enn i andre plasser i Europa. Likevel mener Sandnes at denne typen vold var mer en siste rest av kulturen fra vikingtiden, enn en moralsk oppløsning i samfunnet⁷⁷. Under vikingtiden var nemlig fysisk vold og drap mer utbredt og til og med forventet. Dersom noen hadde svekket ættas ære, skulle den skyldige straffes. Sandnes argumenterer faktisk for at Norge ikke var under moralsk forfall etter reformasjonen, men heller under en påbegynt sivilisering⁷⁸. Allerede ved Magnus Lagabøtes Landslov var tyveri ansett som en av de verste forbrytelsene og forekom sjelden på 1500- og 1600-tallet⁷⁹. Dette bygger opp under Sandnes påstand, dersom landet hadde vært preget av en økende råskap og moralsk forfall hadde mest sannsynlig alle slags forbrytelser vært like mye utbredt. Etersom æresrelaterte forbrytelser var mest fremtredende, bygger det opp under påstanden om at vikingkulturens mentalitet fremdeles var noe gjenværende i folks rettsbevissthet. Dette kan også sees i lys av sedelighetssaker, da seksualitet og ære var nært knyttet sammen. Økningen i antall sedelighetssaker trenger ikke være resultat av moralsk forfall. Det kan like gjerne ha vært en følger av at førekteskapeleg seksualitet ikke var ansett som en æresløs handling blant allmuen, så lenge det førte til ekteskap.

1617-forordningen kom blant annet som et resultat av at Christian 4. ville slå ned på umoral og løsaktighet. Dette finner vi også i innledningen av forordningen, hvor det står: «Efter som Stjørleffnet oc Letfærdighed daglig tiltager oc forsørgis/ oc de bøder Som Recessen for saadanne forseelser tilholder at udgiffuis/ erefaaringe at mange ber aff til Synd oc Løszactighed forarsagis: (...)»⁸⁰. Med andre ord, var forordningen et resultat av at synd i lys av seksuelle forseelser (løsaktighet) hadde begynt å tilta. Derfor anså Christian 4. forordningen som nødvendig. Vil dette si at folk begikk flere seksuelle forseelser, eller var det et resultat av et mer effektivt og finmasket rettsapparat?

Uavhengig hvorvidt det var en råskap i Norge eller om økningen i straffesaker var et resultat av et strengere justisapparat, utsendte Danmark- Norge flere nye bestemmelser og forordninger innenfor sedelighetslovgivningen utover 1600-tallet⁸¹. Med tanke på at det var betraktelig færre sedelighetssaker enn andre forbrytelser, kan man stille spørsmål om hvorfor det var akkurat

⁷⁷ Ibid: 83-84

⁷⁸ Ibid: 83-86

⁷⁹ Ibid: 85-86

⁸⁰ FoL

sedelighetssaker Christian 4. ville slå ned på. Ifølge Telste var det nemlig ingen andre kriminelle handlinger frem mot 1660 tallet det ble vedtatt så mange nye lovbestemmelser mot enn sedelighetssaker⁸². Dette kan trolig forklares med det nye synet på ekteskapssituasjonen og frykten for en hevngjerrig Gud som kom etter reformasjonen. Dette bygger opp under valget om å utsende en forordning om løssaktighet og ikke annen kriminalitet ved jubileumsfesten i 1617.

Hva besto endringene av?

Vi får sette søkelyset tilbake på Margrete Pedersdotter, som i 1736 ble stevnet for leiermål⁸³. Siden kvinner ikke ble stilt rettslig ansvarlig for barn utenom ekteskap ved Christian 4s Norske Lovbok i 1604, ville hun trolig ikke blitt stevnet eller dømt før 1617.

Da haffue Wi det Daadigst for got anseet/ herom Saaledis at forodre/ at naar nogen sig i saa maade forbyder da skulle de begge derfor stande aabenbare Skrifte/ oc dersom de hinanden ectendis vorder/ maa de affsone effter Recessen: Se som sig icte ectendis vorder/ skulle i lige maade staa aabenbare Skrifte/ oc derforuden skal hand udgiffue til sit Herrskab tollf Rigsdaller/ oc hun sex Rigsdaller⁸⁴

Forordningen forteller at dersom noen gjør seg til forbryter, skal begge skrifte offentlig. Dersom de gifter seg, skal de sone etter Recessen, hvor de de slapp å skrifte og fikk lavere bøter. Ved Christian 5s lovbok i 1687 var boten på 2 ¼ riksdaler for mannen (9 mark) og halvparten for kvinnen⁸⁵. Som vi ser i utraget fra forordningen, dersom de ikke giftet seg, skulle mannen betale tolv riksdaler og kvinnen seks. Dersom bøtene ikke kunne betales, skulle de betale med sin formue, deretter med fengsel og på kroppen.

For å få et helhetlig bilde på hvor omveltende denne forordningen var for datidens kvinner, kan det være relevant å ta en titt på 1600-tallets valuta. I 1617 var gjennomsnittsprisen på en ku 3 riksdaler. Prisen på en hest lå på 10-12 riksdaler⁸⁶. Med andre ord, hvis kvinnen ble dømt for leiermål, måtte hun betale bøter tilsvarende to kyr- og mannen en hest. Dette er en stor kontrast til tidligere, hvor kvinnen ikke sto rettslig ansvarlig og ikke trengte å betale bøter.

⁸² Telste, 1993: 59

⁸³ Aune, 1994: 25

⁸⁴ FoL

⁸⁵ Telste, 1993: 63

⁸⁶ Telste: 63

Forordningen kom heller ikke med noen endring når det gjelder leiermål i forbudne ledd, det skulle også straffes etter recessen⁸⁷. Ved krenkelser i form av voldtekt eller annen seksuell krenkelse forble straffen den samme som før forordningen. Kvinnen kunne derfor fremdeles stille til søksmål om møkrenkelse hvis krenket⁸⁸. Dersom mannen begikk flere leiermål som gikk «Gud til Fortørnelse» eller «andre til forargelse tit oc ofte begaais», skulle han straffes på sin formue, på kroppen eller med fengsel. Dersom en kvinne hadde begått tre leiermål, skulle hun straffes «uden all Naade til Kagen»⁸⁹. Kagen, eller kakstryking, var en offentlig straffemetode, hvor kvinnen ble knyttet til en stolpe og pisket på ryggen. Dette skulle foregå offentlig, og var derfor også en skamstraff⁹⁰. Dette var nytt med forordningen, da kvinner før forordningen ikke var rettslig ansvarlige ved leiermål hverken på kroppen eller gjennom bøter. Nå kunne de i tillegg risikere strenge fysiske og skambelagte straffer.

Forordningen i 1617 fungerte først og fremst som en kriminalisering av noe som tidligere ikke hadde vært straffbart for kvinnen⁹¹. Kvinnen var nå oppfattet som rettssubjekt på lik linje som mannen, men uten de samme midlene til å kunne betale for seg⁹². Dette er to svært kontrasterende stillinger, noe som trolig førte med seg mange problemstillinger. Hvordan gikk det ut over kvinner i praksis? I de neste kapitlene skal vi få innblikk i hvordan 1617-forordningen rammet kvinner i praksis frem til Christian 5s Norske Lovbok ble utgitt i 1687.

Den rettslige håndteringen av leiermål

For å få et innblikk i den rettslige prosessen som fant sted ved en stevning av leiermål, skal vi følge saksgangen til et par som ble tiltalt. I dette tilfellet skal vi følge Margrete Pedersdotter og Mons Joensen, og vi skal la Margrete være en representant for alle som ble stevnet for leiermål⁹³.

For å havne i en rettsprosess for leiermål, hadde futen eller en av hans medhjelpere stevnet saken på tinget. Margrete møtte ikke opp på tinget⁹⁴. Dette var ikke uvanlig når det gjaldt leiermål. I tingbøker er setningen «Efter udraabelse møtte ingen av de Tilstevnte» dominerende⁹⁵. Tinget

⁸⁷ FoL

⁸⁸ Telste, 1993: 68-69

⁸⁹ FoL

⁹⁰ Dobbe, 1996: 124

⁹¹ Telste: 68- 69

⁹² Aune, 1994: 22

⁹³ Ibid: 25

⁹⁴ Ibid: 25

⁹⁵ Ibid: 25

hadde forsikret seg om at lagrettemennene hadde gitt Magrete beskjed om siktelsen, noe som var vanlig prosedyre i leiermålsaker.⁹⁶ Møtte de tiltalte opp til tinget, derimot, var det ofte med hensikt i å forklare seg eller oppklare spørsmål de ikke forsto. I likhet med de fleste saker hvor de tiltalte ikke møtte opp, ble Margretes sak enten tatt opp til dom eller så ble det innvilget lagdag. Lagdag var en tidsfrist de tiltalte som ikke møtte opp i retten fikk innvilget⁹⁷.

Tiltalen om leiermål var et samarbeid mellom prest og fut. Presten hadde oversikt over alle barn som var født utenom ekteskap, som han deretter registrerte i kirkeboken. To ganger i året skrev presten en liste over foreldrene til disse uekte barnene, *Prestens Kundskalsliste*, som deretter ble sendt direkte til futen⁹⁸. Presten handlet ikke alene, men hadde medhjelpere som ble sendt ut for å undersøke bygderykter om barn utenfor ekteskap⁹⁹.

I den tidlige rettspleien etter forordningen i 1617 hadde den tiltalte mannen rett til å ta i bruk meded som middel for å forsvare seg for falskt klagemål¹⁰⁰. Ved meded ble tre menn nominert på hver side av den dømte. Mannen skulle selv være den fjerde, og deretter velge to menn han stolte på. De til sammen seks mennene trengte ikke ta stilling til skyldspørsmål, men skulle overbevise at mannen var uskyldig. Utfallet for mededen baserte seg på hvorvidt mannen var troverdig eller ikke. Virket ikke mannen troverdig, kunne det ende med dom¹⁰¹. Dette er i stor kontrast til kvinners mulighet for meded og forsvaringsmuligheter, da kvinnens tiltaler sjeldent ble satt tvil i. Beviset, det uekte barnet, var i stor grad et gjeldende bevis i leiermålsaker. Mannen, derimot, kunne svare på anklagen med to motsvar: nektingsed eller motsøksmål¹⁰².

Ved nedfelt dom skulle bøtene betales inn til fut eller forpakter. Hvis man ikke kunne betale boten, var soning og avtinging to muligheter å løse dommen på. Ved soning sluttet den tiltalte et forlik med futen, som førte til at bøtene ble betalt før saken ble tatt opp på tinget. Den fornærmede slapp dermed offentlig tiltale og dom på tinget. Ved avtinging ble bøtene regulert etter den saksøktes betalingsevne¹⁰³.

⁹⁶ Aune, 1994: 25

⁹⁷ Ibid: 26

⁹⁸ Ibid:24

⁹⁹ Telste, 1993: 80

¹⁰⁰ Aune, 1994: 24-26

¹⁰¹ Ibid: 26

¹⁰² Ibid: 26

¹⁰³ Ibid: 27

Straffen for leiermål varierte også på hvorvidt handlingen hadde blitt gjentatt eller ikke. Ved førstegangsleiermål skulle boten nevnt ovenfor betales, samt offentlig skriftemål. Gjentok leiermålet seg flere ganger, ble straffen strengere. Kvinnen skulle nå straffes «uden all Naade til Kagen»¹⁰⁴. Ved tredjegangsløiermål eller ved hor, skulle de siktede straffes med døden¹⁰⁵.

Vi ser at Margrete Pedersdatter hadde flere måter å betale sin bot på. Hun kunne betale direkte til futen og dermed slippe offentlig tiltale og dom på tinget. Dersom hverken hun eller familien hadde midler til å betale, ville avtinging blitt neste mulighet. Hvis hun ikke hadde noen formue i det hele tatt, ville straffen blitt på kroppen¹⁰⁶. I dette tilfellet endte saken med offentlig skrifte i kirken og en bot på 6 riksdaler for Margrete. Barnefaren var soldat, og slapp derfor unna all straff¹⁰⁷.

4. Forordningens praktisering de første tiårene

I forrige kapittel fikk vi et innsyn i de eksplisitte endringene som dukket opp etter 1617-forordningen. I dette kapitlet skal vi gå gjennom hvordan disse endringene utviklet seg i tiårene før Christian 5.s lovbok ble gjeldende i 1687. Det er en gjennomgående enighet i tingbokprosjekt-undersøkelsene om at det var liten endring i kvinners stilling i rettsvesenet de første tiårene etter forordningen i 1617. Som Terjesen hevder, ble ikke forordningen i 1617 og dens bøter på 12 og seks riksdalere fulgt opp de første tiårene¹⁰⁸. Ved å lete i tingbøker og lensregnskap med vedlegg, fordypet Terjesen seg i kriminalmønsteret i Rogaland mellom 1602-1661. Her fant hun flere interessante funn som omhandler leiermålssaker:

¹⁰⁵ Aune, 1994: 28

¹⁰⁶ Ibid: 28

¹⁰⁷ Ibid: 133

¹⁰⁸ Terjesen, 1994: 67

Tabell 1: Antall saker fordelt etter hvorvidt kvinnen, mannen eller begge måtte stå til retten for første gangs uekte leiermål i Rogaland i tidsperioden 1602- 1661 ¹⁰⁹.

Tidsperiode	Bare menn	Bare kvinner	Kvinner og menn	Totalt
1602-1611	80	1	2	83
1612-1621	132	3	5	140
1622-1631	137	7	6	150
1632-1641	109	4	8	121
1642-1651	61	3	1	65
1652-1661	72	17	37	126
Totalt	591	35	59	685

I denne tabellen fra Rogaland ser vi at kvinner ble rammet i svært liten grad i forhold til menn. Etter forordningen i 1617 er det en veldig liten økning av leiermålsforseelser hvor kvinner ble dømt. Det er viktig å huske at forordningen kom som et pålegg fra den danske tronen. Derfor kan man anta at fogden og andre representanter fra rettsapparatet fremdeles hadde de gamle lovbestemmelsene og normene innlemmet i sin rettsbevissthet. Dette kan tyde på at rettsapparatets representanter derfor trengte litt tid på å få iverksatt praktiseringen av disse nye bestemmelsene. Når det gjelder ekte leiermål, påpeker Terjesen at det i stor grad var menn som sto ansvarlig for å betale bøter til kongen ¹¹⁰. Det kan være et resultat av at kvinnene giftet seg med mannen de hadde begått leiermål med. Ved ekteskap ble de dermed ansett som én husstand, og derfor var det naturlig for mannen å betale ¹¹¹.

En forsinket praktisering av rettsvernet fant også sted ved Nordhordland. Til tross for en endring i styresett og rettspraksis etter reformasjonen, var fortsatt de folkelige normene dominerende sett i lys av rettspraksisen ¹¹². På bakgrunn av dette kan man argumentere for at kvinners stilling i rettsprosesser ikke endret seg i stor grad de første årene etter forordningens inntog. Dette fordi det var få kvinner som ble siktet for leiermål både i Nordhordland og Rogaland. Ved å se på forsinkelsen av praktiseringen av leiermålsforordningen, kan man påstå at de nye og gamle

¹⁰⁹ Terjesen, 1994: 64

¹¹⁰ Ibid: 67

¹¹¹ Ibid :67

¹¹² Dobbe, 1996: 179

lovene gikk side om side en lang periode, som kan være en indikator på at de folkelige normene og rettsbevissthet fortsatt var rådende¹¹³.

Som vi har sett tidligere, hadde kvinner med godt rykte rett til ekteskap hvis hun hadde blitt ligget med. I Ringerike og Hallingdal ble 77 leiermålssaker avgjort på tinget mellom 1652 og 1670¹¹⁴. Selv uten lovhjælp, endte 22% av sakene med at mannen ble pålagt å betale kvinnens bøter¹¹⁵. Dette bygger opp under påstanden om at den tidligere rettspraksisen fremdeles var innlemmet i barnefarens rettsbevissthet.

Hvem var de ugifte foreldrene?

Noen forskere mener at de ugifte foreldrene på 1600-tallet befant seg i et økonomisk og sosialt bunnsjikt¹¹⁶. Det finnes lite informasjon i tingbøker, fogdregnskaper og kirkebøker som forteller om hvilket sosiale samfunnslag de ugifte foreldrene hører til, noe som gjør det vanskelig å definere deres sosiale status. Likevel hevder Elisabeth Haavet at de fleste ugifte foreldrene ikke nødvendigvis differensierte seg fra de gifte foreldrene med tanke på samfunnslag¹¹⁷. Hun mener derimot de fleste ugifte foreldre enten var hjemmeboende eller tjenere i en husstand¹¹⁸. Ifølge Telste var også mange ugifte foreldre unge tilflyttere som flyttet for å arbeide, da de da kom lenger unna allmuens seksuelle kontroll¹¹⁹.

Skjebnen til de ugifte mødrene

For å forstå hvordan kvinnes stilling i rettsprosesser endret seg etter 1617, kan det være relevant å få et innblikk i de ugifte mødrenes skjebne etter å ha blitt stevnet. Da ære strukturerte forholdet mellom menn og kvinne og kvinnens ærbarhet ble svekket etter leiermål, kan man anta at kvinnen havnet i et sosialt bunnsjikt etter begått leiermål. Det finnes flere syn på hvilken skjebne de ugifte mødrene fikk. Denne påstanden støttes også av Telste, som hevder at de fleste ugifte kvinnene levde i fattigdom og slet med å brødfø seg selv og sitt barn¹²⁰. På den andre siden, hevder Elisabeth Haavet at ugifte mødre hverken ble fordømt eller utstøtt av

¹¹³ Dobbe, 1996: 144

¹¹⁴ Telste, 1993: 94-95

¹¹⁵ Ibid: 94-95

¹¹⁶ Telste, 1993: 77

¹¹⁷ Haavet, 1981, sitert i Telste, 1993: 77

¹¹⁸ Telste, 1993:77

¹¹⁹ Ibid: 77

¹²⁰ Ibid: 106-107

bygdesamfunnet¹²¹. Likevel argumenterer hun for at det uekte barnet endret kvinnens sosiale stilling betraktelig¹²².

Telste trekker i sine undersøkelser frem at mange ugifte mødre tigget i årevis uten å få arbeid¹²³. Dersom kvinnen ikke ble tilbudt ekteskap, satt kvinnen igjen med et uekte barn, ingen formue og bøter å betale. Telste vektlegger at det ikke nødvendigvis var ryktet til kvinnen som førte til mangel på arbeid¹²⁴. Å være alenemor for et lite barn gjorde det vanskeligere å arbeide, noe som kan ha vært hovedårsaken til mangelen på arbeid¹²⁵.

Telstes funn i tingbøker leder oss til Ragnhild fra Hadeland, som tidligere hadde vært tjenestejente på Norderhov. I 1658 gikk hun fra gård til gård på Ringerike med sitt nyfødte barn¹²⁶. Blant annet Truls Torgersen nevnte hvordan hun «waar hos mig 1 ½ uge»¹²⁷. Deretter lå hun en natt på Klekken og mot høsten vendte hun seg mot Sørnum. Ragnhild endte så med å besøke flere steder på Ringerike. Disse funnene indikerer et samfunn hvor allmuen tok vare på ugifte mødre dersom de ikke kunne ta vare på seg selv. Allerede fra Magnus Lagabøtes Landslov skulle alle ha visse rettigheter, uavhengig av sosial posisjon¹²⁸. Dette betyr at det var et rettsvern som skulle ta vare på de fattige gjennom 1600-tallet.

Telste fant utdrag fra i tingbøkene hvordan bysamfunnet irriterte seg over ugifte mødre som «ankommer i stoer mengde almuffen til stor och w=lidelige betyngelse, Saa ochsaa dermed frawender de her hiemme hørende fattige folch, deris Rette Almisse¹²⁹.» På den ene siden kan det tyde på at ugifte mødre ikke var i et sosialt bunnsjikt da allmuen tok vare på de som ikke klarte seg selv. Hadde misnøyen mot disse kvinnene vært for høy, kan man argumentere for at kvinnene ikke hadde blitt tatt vare på av bondesamfunnet. På den andre siden, var det lovpålagt å ta vare på de som ikke kunne klare seg selv. Vi kan også se at ugifte mødre lå lavt på den sosiale rangstigen hvis vi tar et blikk på ordlyden fra vitner skrevet ned i tingbøker. Ugifte mødre med kun et uekte barn fikk ikke nødvendigvis et dårlig rykte, men heller at barnet ble «avlet av løsagtighed¹³⁰».

¹²¹ Haavet, 1981, sitert i Telste, 1993: 106- 108

¹²² Ibid; 106-108

¹²³ Telste, 1993: 94- 95

¹²⁴ Ibid: 106-107

¹²⁵ Ibid: 106-107

¹²⁶ Ibid: 108

¹²⁷ Ibid: 108

¹²⁸ Kvaal, 2019: 1

¹²⁹ Telste, 1993: 108

¹³⁰ Ibid: 109- 111

Giftede kvinner ble som oftest omtalt som noens hustru, kone, en kvinne eller dannequinde. Ugifte kvinner, derimot, blir ofte omtalt som blant annet «tøs» i tingbøker¹³¹. På bakgrunn av dette kan man anta at selv om kvinnene ikke havnet på et sosialt bunnsjikt som Haavet hevder, endret et barn utenfor ekteskap kvinnens stilling betraktelig.

Møkrenkelse

Som nevnt ovenfor kunne krenkelsessaker brukes som et redskap hvis kvinnen hadde blitt tiltalt for leiermål. Kvinnen kunne nå kreve kompensasjon for sin berøvelse av ære fremfor å være en aktiv synder i forbrytelsen. Likevel kan man lure på hvor aktuelt søksmål om møkrenkelser var i lys av seksuelle forseelser? For å få et bredere innblikk i rettergangen for møkrenkelser, skal vi se på saksgangen i Ringerike og Hallingdal mellom 1652 til 1710.

Kari Telste har i sine undersøkelser sett på rettergangen i Ringerike og Hallingdal når det gjelder møkrenkelser mellom 1652 til 1710¹³². I løpet av disse årene påsto 22 kvinner at menn hadde skadet deres ære. Seks av disse sakene var reist av at kvinnen selv, ni av sakene var støttet av hennes frender og ni saker fant sted ved at fogden stilte til straffesak og dermed gjorde det til en kombinasjon av leiermålssak og straffesak¹³³.

For å få et innblikk i sakens gang kan en ta titt på hvilken sosiale og økonomiske fordeler kvinnene hadde. Åtte av kvinnene var døtre av bønder, to av kvinnene var tjenestejenter, en av kvinnene var enke og en giftet seg med en annen mann etter hun hadde blitt vanæret¹³⁴. De resterende ti kvinnene fant ikke Telste informasjon om. Av mennene var femten bondesønner, tre «løse karle» eller arbeidere, en var sersjant og den siste finnes ikke informasjon om. I de færreste sakene forsøkte mennene å nekte for å ha hatt seksuell kontakt med kvinnene. Likevel forsøkte flere å benekte farskapet og noen forsøkte å avlegge ed. Sakene endte med fem henleggelse, hvor de resterende sakene fikk medhold¹³⁵.

Med bakgrunn i disse sakene kan man påstå at søksmål om møkrenkelse etter 1617 som regel gikk i kvinnes favør. På den andre siden, og som Telste belyser i sine undersøkelser, ble sakene dømt etter kvinnes rykte og sosiale tilhørighet. Dersom en kvinne hadde rykte på seg for å være

¹³¹ Telste: 109-111

¹³² Telste, 1993: 116-118

¹³³ Ibid: 116-118

¹³⁴ Ibid: 116-118

¹³⁵ Ibid: 116- 118

en «uberyktet» mø, fikk sakene som regel støtte på tinget¹³⁶. Dette indikerer at selv etter 1617-forordningen hvor både menn og kvinner ble ansvarliggjort for leiermål, hadde kvinner med godt rykte et relativt velfungerende rettsvern dersom hun hadde blitt krenket. På bakgrunn av dette er det tydelig at loven skilte mellom to forskjellige typer kvinner. Alvorlighetsgraden av leiermålet baserte seg på ryktet til kvinnen, og kvinnene med dårlig rykte ble hardere dømt enn de med godt rykte.

På bakgrunn av faktorene ovenfor kan man argumentere for at å stevne mannen for møkrenkelse var en effektiv og vellykket utvei for kvinnen dersom tiltalt for leiermål. På den annen side fungerte loven om møkrenkelse kun beskyttende for kvinner med godt rykte. En kvinne kunne gå til søksmål dersom hun var krenket, men dette kun ved første uekte barn og kun dersom hun var en «uberyktet møe»¹³⁷. Dersom uhellet hadde inntruffet og kvinnen var ansett som en «berøgtet Møe», var mulighetene mer begrenset. Da hadde ikke kvinnen nok skussmål fra allmuen til å bli vurdert som et mulig «offer» for møkrenkelse, og ble derfor siktet for leiermålet på lik linje som mannen¹³⁸.

Geografiske vilkår

For å få en god forståelse over hvorfor praktiseringen av forordningen varierte etter hvilken plass i Norge man bodde, kan det være relevant å se på de geografiske variasjonene i Norge på tidlig 1600-tall. Under reformasjonstiden var befolkningen svært liten, med et folketall på rundt 250.000. Folk bodde spredt og isolert i bygder¹³⁹. Sandnes hevder her at avstanden mellom bygdene som regel var så lang at det først og fremst var øvrigheten som reiste mellom bygdene¹⁴⁰. Dette førte til at de fleste aldri forlot sin egen bygd. Telste, på den andre siden, er ikke helt enig i denne påstanden. Hun nevner hvordan flere unge mennesker reiste til Ringerike og omegn for å søke lykken som arbeidere¹⁴¹. Dette går imot Sandnes argument om en befolkning som ikke visste om omverdenen og som ble født og begravet i samme bygd¹⁴².

¹³⁶ Ibid: 116-118

¹³⁷ Ibid: 125

¹³⁸ Ibid: 125

¹³⁹ Sandnes, 1990: 108-118

¹⁴⁰ Ibid: 108-118

¹⁴¹ Telste, 1993: 77

¹⁴² Sandnes, 1990: 108-118

Til tross for at Sandnes' påstand om begrenset mobilitet og store avstander kan være noe overdrevent, kan man ikke se bort ifra at de geografiske avstandene var større enn de er i dag. Det er rimelig å si at mobilitet også var betraktelig mindre sett i dagens lys. Dette har trolig vært en av årsakene til at bygdenes normer og regler var så forskjellige. Som vi har sett tidligere var Ringerike mer liberalt når det gjaldt seksualsaker enn for eksempel Nordhordland. Dette kan ha vært et resultat av innflyttere som søkte arbeide. Nye arbeidere fører til nye impulser, som igjen kan ha formet bygdas normer. Innflyttere slapp også lettere unna allmuens seksuelle kontroll. Dette blir nærmere beskrevet i neste delkapittel.

Hvordan differensierte praktiseringen av forordningen seg i ulike deler av Norge?

Ekteskapsinngåelse baserte seg i stor grad på folkelige normer. Likevel hadde både gifte- og ugifte mennesker etter 1617 et nytt lovverk de måtte forholde seg til. Et lovverk som sto i stor kontrast til de folkelige normene. Ifølge Dobbe var det i noen bygdesamfunn i Norge at skammen om å begå leiermål og derfor møte opp i tinget var større enn andre¹⁴³. Dette ser vi fra Dobbets funn i tingbøker fra eksempel Nordhordland, hvor det var få seksualsaker på tinget¹²⁵. Noe som kan tyde på et samfunn hvor de siktede heller avsoner direkte til fogden for å slippe å møte opp i tinget. I Nordhordland finner også Dobbe få fødsler utenom ekteskap, noe som kan tyde på en strengere seksualmoral¹⁴⁴. I Ringerike og Hallingdal, derimot, ser vi en annen tendens.

¹⁴³ Dobbe, 1996: 170

¹⁴⁴ Ibid: 170-172

Tabell 2: Antall seksualsaker i tingbøker og sakefallslister pr. år og 10 000 innbyggere i Ringerike/ Hallingdal 1652- 1710 og i Nordhordland 1642- 1655, fordelt på kildetyper¹⁴⁵

	Ringerike/ Hallingdal	Nordhordland
Antall seksualsaker i tingbøkene pr. år pr. 10 000 innbyggere	22	2
Antall seksualsaker i sakefallslistene pr. år pr. 10 000 innbyggere	14	6
Antall seksualsaker i begge kildene pr. år pr. 10 000 innbyggere	29	8

Ifølge Dobbe følte menneskene i Nordhordland trolig på en større skam når det gjaldt seksuelle forseelser enn andre plasser i Norge¹⁴⁶. Vi ser det er betydelig færre seksualsaker i tingbøkene i Ringerike og Hallingdal enn i Nordhordland. Dette bygger under Dobbess påstand om at de siktede mest sannsynlig sonet direkte til fogden. De lave tallene kan også ha flere andre årsaker.

For det første kan høye tall i Ringerike og Hallingdal tyde på en mer liberal tankegang når det gjaldt soveskikker og nattfriere. Ifølge Telste var det svært vanlig at bygdefolket i Ringerike og Hallingdal delte seng før ekteskap¹⁴⁷. Da dette var en del av den folkelige normen, ble seksualsaker med formål om ekteskap trolig mindre skambelagt. Da Nordhordland har lave tall kan dette tyde på en strengere seksualmoral. For det andre var Ringerike en plass med en del arbeids-tilflyttere. Forflytting fører til mindre seksuell kontroll, som igjen kan føre til en høy illegitimitet i befolkningen.¹⁴⁸ For det tredje er det trolig store mørketall i sedelighetssakene i Nordhordland da skammen for siktelse og dom på tinget var svært høy. I praksis var det trolig flere sedelighetssaker enn det som ble skrevet ned¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Ibid; 172

¹⁴⁶ Ibid: 170-172

¹⁴⁷ Telste, 1993: 21-24

¹⁴⁸ Ibid: 77

¹⁴⁹ Dobbe, 1996: 170- 172

Sandnes argumenterte for at samfunnet på 1600-tallet var på en begynnende sivilisering med rester igjen fra vikingkulturen hvor ætten skulle beskyttes. Gjennom Sandnes' undersøkelser ser vi at voldsforbrytelser var svært fremtredende i et indre belte a bygdelag fra Valdres og Hallingdal i nord til Indre Agder i sør¹⁵⁰. Dette kan indikere en konservativ mentalitet når det gjelder æresrelatert vold. Vi har også sett hvordan ære påvirket menn og kvinner i stor grad når det gjelder sedelighetssaker. Sandnes mener i tillegg at det er en kobling mellom bygdene med mye vold og ære, hvor befolkningen har en konservativ mentalitet i voldsammenheng¹⁵¹. Det paradoksale her er hvor liberal mentalitet for eksempel Hallingdal har vist seg å ha når det gjaldt seksualitet før ekteskapet. Hvordan kan Hallingdal ha en konservativ mentalitet i æressammenheng når det gjelder vold, men en liberal mentalitet når det gjelder sedelighetssaker? Dette kan forklares med at Hallingdølene trolig ikke knyttet seksualitet før ekteskapet med tap av ære, da folkelige normer og allmuen ikke fordømte det. Det er derfor rimelig å anta at bygdefolkets normer ble formet av lokale variasjoner og om hvor stor mobilitet det var mellom bygdene.

¹⁵⁰ Sandnes, 1990: 117

¹⁵¹ Ibid: 108- 118

5.Utviklingen av praktiseringen av forordningen i siste halvdel av 1600-tallet

De første tiårene etter forordningens inntog var det ikke en betydelig endring på kvinners stilling i rettssammenhenger.. Som Telste fremhever, ser vi en tendens til at rettsbevisstheten begynner å dreie seg i retning mot 1617 forordningen etter 1671¹⁵². Etter 1671 er det først og fremst kvinner som blir forfulgt av lensmann og fogd. I tillegg ble flere kvinner dømt på tinget, og flere kvinner enn menn ble dømt med fengsel eller på kroppen¹⁵³. Hvorfor endret dette seg etter 1671?

Tabell 3: Antall saker fordelt på 10-årsperioder i forhold til innstevnte kvinner og menn i Ringerike og Hallingdal¹⁵⁴

År	ANTALL SAKER PÅ TINGET	SAKEN GJALDT: KVINNER	SAKEN GJALDT: MENN
1952- 1660	27	15	18
1661-1670	50	28	31
1671-1680	54	37	25
1681-1690	32	19	12
1691-1700	102	94	63
1701- 1710	170	156	115
SUM	435	349	264

Tabellen viser at det skjedde en utvikling av saker på tinget hvor kvinner ble innstevnt i løpet av 1600-tallet: før 1671 ble flere menn påvirket av leiermålsaker enn kvinner. Etter 1671, derimot, ble flere menn enn kvinner påvirket av leiermålsakene. Alt i alt var det flest kvinner som ble dømt på tinget, likevel ser vi ingen konstant tendens gjennom alle tiårene ¹⁵⁵.

¹⁵² Telste, 1993: 111

¹⁵³ Ibid: 111

¹⁵⁴ Ibid: 89

¹⁵⁵ Ibid: 89

Tabell 4: Antall saker fordelt på 10-årsperioder i forhold til dømte kvinner og menn¹⁵⁶

ÅR	ANTALL SAKER PÅ TINGET	DØMTE: KVINNER	DØMTE: MENN
1652-1660	27	14	18
1661-1670	50	28	29
1671-1680	54	22	19
1681-1690	32	11	5
1691-1700	102	33	16
1701-1710	170	108	64
SUM	435	216	151

Denne tabellen viser fordelingen over antall dømte kvinner og menn på tinget i leiermålssaker den siste halvdel av 1600-tallet. Vi ser at det ikke er en overvekt av dømte kvinner de første tiårene, noe som er en kontrast til de senere årene. Hvis vi sammenligner de to tabellene ovenfor, ser vi at nesten alle de innstevnte ble dømt de første tiårene. Etter 1671 ble færre og færre menn dømt, mens andelen kvinner økte betraktelig¹⁵⁷. Ifølge Kari Telste ble flere menn enn kvinner dømt ved leiermål i de første tiårene, og ofte ble menn presset til å betale boten¹⁵⁸. Dette kan tyde på at reglene og normene fra før 1617 fortsatt var integrert i allmuens, og spesielt barnefarens, rettsbevissthet¹⁵⁹. Etter 1671 begynte dette å endre seg. Etter 1671 risikerte ugifte kvinner straff til en betydelig større grad enn menn. Dette skal vi se nærmere på i de neste avsnittene.

¹⁵⁶ Ibid: 89

¹⁵⁷ Ibid: 90

¹⁵⁸ Ibid: 111

¹⁵⁹ Ibid 94

I Kongens klær

Som vi så i Telste og Dobbes undersøkelser, var praktiseringen de første tiårene etter forordningen svært lik som tiden før. Vi har også sett at det ble en økning av leiermålssaker de siste tiårene før århundreskiftet. Dette kan begrunnes av blant annet et kongelig benådingsbrev fra 1671, hvor soldater fikk fritak for både leiermålsstraff og det offentlige skriftemålet¹⁶⁰. Dette kan ha bakgrunn i datidens militære behov¹⁶¹.

Som et resultat av fritaket for soldater, forekom det at soldatene i praksis ofte enten ikke ble innstevnet i det hele tatt, eller ble fritatt fra dommen etter å ha blitt stevnet¹⁶². Som Dobbe poengterer, møtte menn først og fremst alene opp på tinget de første tiårene etter 1617-forordningen¹⁶³. Dette underbygges av Telste, som nevner hvordan barnefaren fremdeles følte på en moralsk og økonomisk forpliktelse i Ringerike og Hallingdal i årene etter forordningen¹⁶⁴. Dette kan ses i lys av både at de gamle reglene var befestet i folks rettsbevissthet, samt at kvinnen selv ofte manglet midler til å betale¹⁶⁵. Med straffefritaket som dukket opp i 1671 skjer det en klar forandring i både antall dømte i forhold til stevnet, og antall barnefedre i Ringerike og Hallingdal som oppgir at de er soldater¹⁶⁶.

Christian 5.s Norske Lovbok 1687

Fra 1687 ble Christian den 5.s Norske Lovbok den gjeldende loven i Danmark-Norge. Vi har tidligere sett på at flere kvinner ble stevnet for leiermål enn menn etter 1671, og at en av grunnene var soldatorrdningen fra 1671. Ved innføringen av lovboken ble det enda lettere for barnefedre å benekte farskapet. Tidligere kunne barnefaren ta i bruk meded for å benekte farskapet. Etter 1687 kunne barnefaren sverge alene¹⁶⁷. Dette bidro til en ny forverret stilling i leiermålssaker for kvinnen: tidligere hadde bevisbyrden ligget på mannen; han måtte skaffe seg vitner hvis han skulle bli trodd. Nå som mannen kunne nå kunne avlegge meded alene, kan man påstå at bevisbyrden lå på kvinnen¹⁶⁸.

¹⁶⁰ Ibid: 69

¹⁶¹ Ibid: 92-94

¹⁶² Ibid: 93

¹⁶³ Dobbe, 1996: 162

¹⁶⁴ Telste, 1994: 94

¹⁶⁵ Ibid: 94

¹⁶⁶ Ibid: 94

¹⁶⁷ Ibid: 65

¹⁶⁸ Ibid: 65

Kvinnen kunne ikke benytte seg av meded, da det uekte barnet var et gjeldende bevis¹⁶⁹. Fra Telstes undersøkelser møter vi blant annet Dorte Christhensdatter fra Hønefoss som gråt og klaget seg fordi hun «schulle gaa frem til presten, oc bekiende Huem der War hendis barnefader»¹⁷⁰. Hun visste han ville benekte farskapet, noe som ville gjøre henne alene om det rettslige ansvaret¹⁷¹. Dette eksemplet viser at det ble lettere å benekte farskapet etter 1687, da Dorte allerede hadde en forutanelse om hvordan utfallet kom til å bli. Dette tyder på at allmuens rettsbevissthet hadde begynt å dreie seg i retning av 1617-forordningen.

Strafferammen om løsaktighet er beskrevet i lovboken fra 1687 som:

Hvo nogen Quinds-person beligger, bøde til sit Herskab fire og tyve Lod sølv, og Quind-folket tolv Lod sølv, og stande begge aabenbare Skrifte. Havde de ikke Middel til Bøderne, da straffes de efter deris formue og med Fængsel paa Kroppene; Men dersom de egte hver andre, da betale hand til Bøder halv Femte Lod Sølv, og hun half saa meget, og være frj for Skriftemaal¹⁷².

Denne loven endret ikke så mye i kvinnenets rettsstilling annet enn at bøtene hadde blitt dyrere. Kvinnen skulle fremdeles betale halvparten som mannen, og begge måtte skrifte offentlig. Likevel er det en kontrast til den tidligere lovgivningen. Som nevnt tidligere, møtte sjeldent gifte kvinner opp på tinget ved leiermålssaker da ektepar ble ansett som en husstand. Det var som regel ektemannen som endte opp med å betale boten alene. Dette endret seg med Christian 5s Norske lovbok. Nå skulle både kvinnen og mannen betale bot. Det er rimelig å anta at dette påvirket kvinners stilling i rettsprosesser i en negativ retning, da gifte kvinner tidligere slapp unna å betale bøter.

¹⁶⁹ Ibid: 65

¹⁷⁰ Ibid: 97

¹⁷¹ Ibid: 97

¹⁷² KC5NL, Mannhelgebolken: Kapittel 13

Selv med mange nye bestemmelser når det gjaldt sedelighet på 1600-tallet, var fortsatt reglene for møkrenkelse gjeldende i Christian 5s lovbok. Som det står i Mannhelgebolken:

Dersom nogen enten selv eller ved andre, beder om en Dannemands Daatter, og berover beligger hende, for Trolovelsen sker, eller hand faar endelig svar, da skal hand endeligent age hende til Ægte, om hendis forædrem eller Formyndere, ville det samtykke. Ville de ikke, da bør hands at give hende en hæderlig hjemgift eller hans Formue¹⁷³.

Her ser vi at dersom mannen har ligget med en dannemanns datter uten å tilby ekteskap, skal han ekte henne dersom hennes foreldre eller formynder samtykker. Dersom hennes frender ikke samtykker, derimot, skal han gi henne en rikelig hjemgift eller hans formue. Vi ser herved at kvinnen fremdeles hadde et rettsvern hvis krenket. Vi ser også en forskjell fra Christian 4s lovbok, hvor kvinnen ikke skulle mota kompensasjon selv. Tidligere skulle forhandlingene foregå mellom forgriperen og husbond, nå fikk kvinnen kompensasjonen selv¹⁷⁴. Dette kan tyde på en styrket innstilling i folks rettsbevissthet, hvor kvinnen nå i større grad var ansett som en aktiv synder og skulle kriminaliseres i lik linje som mannen. Det kan også tyde på at kvinnen nå hadde blitt mer myndiggjort enn hun var i 1617.

For å oppsummere, bidro Christian 5s lovbok til en endring i kvinners rettsvern. Først og fremst bidro lovboken til barnefarens mulighet til benektelsesded alene. Dette førte til at det ble vanskeligere for kvinnen å stille søksmål mot mannen ved møkrenkelse. Bevisbyrden lå nå på kvinnen, da mannen kunne nekte for farskapet. Mannen trengte nå bare å virke troverdig foran tinget, for kvinnen hadde bevisbyrden foran seg: et uekte barn. For det andre, påvirket lovboken gifte kvinners stilling i rettsprosesser til større grad. Tidligere var det ikke normalt at konene betalte bøter, nå skulle hun betale halvparten av sin ektemann.

¹⁷³ KC5NL, Mannhelgebolken: Kapittel II

¹⁷⁴ KC5NL, Mannhelgebolken: Kapittel II

6. Konklusjon

I løpet av 1600-tallet dukket det opp nye lover og regler som gjorde seksualiteten mer samfunnsanliggende enn tidligere. Før 1617 hadde kvinnene et rettsvern som beskyttet dem ved seksuelle forseelser og seksuell vold. Dersom en mann hadde krenket en kvinne, ventet det strenge straffer. Gjennom møkrenkelser hadde kvinnen et sikkerhetsnett dersom hun ønsket å oppnå seksuelle forbindelser med det motsatte kjønn utenfor ekteskap. Likevel fungerte dette sikkerhetsnettet kun for kvinner med godt rykte, da det kvinner med godt rykte hadde rett til ekteskap. Det er også viktig å påpeke hvor mange faktorer som skulle til for å få tiltalt en mann for voldtekt. Til tross for dette, hadde kvinnene et rettsvern som skulle beskytte dem mot uønsket seksuelle opplevelser. Kvinnene selv slapp straff ved leiermål, og for mennene førte både møkrenkelse og voldtekt til strenge straffer.

Det kan være mange faktorer som bidro til 1617- forordningen om leiermål. For det første, hevdet Christian 4 at samfunnet var i moralsk forfall. Dette kunne løses ved en forordning som skulle slå ned på umoral og kirketukt. For det andre, hadde mange nasjoner i Europa vært gjennom en stor religiøs og politisk omveltning: reformasjonen. Reformasjonen brakte med seg protestantiske verdier, hvor blant annet ekteskaps situasjonen ble lagt større vekt på. Dette førte til en strengere seksualmoral blant øvrigheten, som igjen var en viktig bidragsyter til etableringen av forordningen.

Formodningen i 1617 brakte med seg flere store endringer i lovverket for kvinner. Den største endringen var at nå skulle både menn og kvinner dømmes for leiermål. Dette sto i stor kontrast med deres tidligere liv, hvor de først og fremst var en «krenket møe» ved brutt ekteskapsløfte etter leiermål. Nå var de i teorien en aktiv synder. Likevel tok det mange tiår før forordningen ble praktisert. Det er rimelig å anta at rettsbevisstheten før 1617 fremdeles var gjeldende i folks rettsbevissthet. Det fantes ikke noe pålegg for at mannen skulle betale kvinnens bøter, likevel ser vi at det var et stort flertall av menn de første tiårene som ble stevnet for leiermål og betalte kvinnens bot. Dette indikerer på at de folkelige normene fremdeles var vel etablert i folks rettsbevissthet. Som nevnt tidligere, ble 1617-forordningen utsendt til det norske folk fra den danske tronen. Reformasjonen var ikke ønsket blant befolkningen da den ikke hadde forankring i hverken det nasjonale eller det folkelige. Man kan anta at 1617-forordningen ble tatt imot på samme måte. Bøndernes soveskikker og nattfrieri hadde klare rammer og var ikke noe allmuen

fordømte. De folkelige normene baserte seg rett og slett på et makesøkingssystem hvor førekteskapelig seksualitet inngikk. 1617-forordningen må da ha virket svært fjern for befolkningen, som fortsatte å gjøre det de alltid hadde gjort.

Det er ikke bare allmuens rettsbevissthet som trenger tid til å endres. Som nevnt tidligere, hadde sentralmakten etter reformasjonen blitt styrket og et nytt statsapparat vokste frem. Det at 1617-forordningen ikke ble praktisert de første tiårene, indikerer på at statsmaktens representanter trengte litt tid på å venne seg til de nye lovbestemmelsene. I tillegg falt ikke retten til møkrenkelse bort ved 1617-forordningen, så kvinnen hadde fremdeles et sikkerhetsnett hvis tiltalt for leiermål.

Vi har sett på hvordan praktiseringen av forordningen endret karakter den siste halvdel av 1600-tallet. Spesielt ser vi en endret praktisering etter 1671. Etter utsendingen av benådingsbrevet for soldater i 1671, ser vi en betraktelig økning i barnefedre som meldte seg som soldater. Med dette satt kvinnen alene igjen med bøter å betale. Gjennom Christian 5.s lovbok i 1687 fikk barnefaren også muligheten til å benytte seg av benektelsesed uten vitner, som betydde at han nå kunne nekte for farskapet på egenhånd. Tidligere hadde mannen måtte ha vitner for å bli trodd, nå lå bevisbyrden på mannen alene. Dersom han ble trodd, ble kvinnen stående igjen alene. En annen endring lovboken brakte med seg var at kvinnen møte bøde selv ved ekte leiermål. Før 1687 var det ektemannen som betalte boten, nå måtte både hustruen og ektemannen betale.

Det er rimelig å anta at statsapparatet og allmuens rettsbevissthet de siste årene før 1687 ble mer innstilt mot 1617-forordningen. Fler og fler kvinner ble dømt for leiermål. Likevel falt ikke retten til møkrenkelse bort. Kvinner hadde fremdeles en utvei dersom hun ønsket å starte et førekteskapelig forhold med en mann, da vi har sett at møkrenkelse fremdeles ofte gikk i kvinnens favør. Likevel er det viktig å påpeke at det var kvinner med godt rykte som fikk nytte av den goden.

På bakgrunn av faktorene nevnt ovenfor, kan man konkludere med at forordningen endret kvinners stilling i rettsprosesser til en stor grad, da den kriminaliserte noe som tidligere ikke hadde vært kriminalisert. På den ene siden brukte forordningen svært lang tid på å bli innlemmet i statsapparatets- og allmuens rettsbevissthet. Dette kan forklares med de folkelige normene som sto i kontrast med det nye lovverket, og at befolkningen ikke var klare for en stor omveltning i

rettspraksisen like etter å ha kommet over sjokket over reformasjonen. Til tross for dette utviklet det seg utover 1600-tallet en styrket innstilling i folks rettsbevissthet, hvor kvinnen nå i større grad var ansett som en aktiv synder og skulle kriminaliseres i lik linje som mannen. Her var både benådningebrevet for soldater og de nye lovene fra 1687 viktige bidragsytere. Tidligere fikk kvinnen ingen konsekvenser ved leiermål.

Allmuens rettsbevissthet dreide seg nå mot en retning der menn ikke lenger trengte å føle seg økonomisk og moralsk ansvarlig for å betale bøter ved leiermål og møkrenkelse. Gjennom benektelseseden fikk også mannen en større mulighet for å slippe unna straff hvis stevnet for møkrenkelse. Ettersom kvinner med godt rykte ofte fikk medhold ved søksmål om møkrenkelse før 1687, kan man anta at det var mer risikofyllt for menn å inngå seksuelle forbindelser uten plan om ekteskap i den tidsperioden. Dermed kunne kvinner gå inn i risikofulle seksuelle forbindelser i håp om at det skulle lede til ekteskap. Med benektelseseden kunne mannen alene benekte handlingen. Dersom kvinnen fremdeles begikk risikofulle seksuelle handlinger i håp om ekteskap, kunne mannen benekte farskapet. Kvinnen kunne ikke nekte for morskapet, da et nyfødt barn var et gjeldende bevis.

På bakgrunn av dette vil jeg konkludere med at kvinners rettsstilling endret seg fra synet på kvinnen som en krenket møe ved leiermål før 1617, til en aktiv synder som ble straffet med kakstryking, fengsel og på kroppen i en større grad enn menn i 1687.

Literatur

- Aune, A. (1994). *Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727- 1797*. Tingboksprosjektet.
- Dobbe, J. (1996). *Blant granner og myndigheter. Konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland 1642- 55*. Tingboksprosjektet.
- Eriksen, T, B. & Sørensen, Ø. (Red). (2002). *Norsk idéhistorie. Bd.2. Tankeliv i den lutherske stat*. Aschehoug.
- Kvaal, B. (2019). *Magnus Lagabøte ville ha rettferdighet, likhet og omsorg*. Tidsskrift for omsorgsforskning.
- Rønning, O, A. (2020). *Magnus Lagabøtes Landslov*. Norgeshistorie.no Hentet 7. mai. 2022 fra <https://www.norgeshistorie.no/hoymiddelalder/0935-magnus-lagabotes-landslov.html>.
- Sandnes, J. (1990). *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Universitetsforlaget
- Terjesen, H, M. (1994). *Blodskam og leiermål i forbudne ledd. En studie med utgangspunkt i kilder fra Rogaland i tidsperioden 1602- 1659/61*. Tingboksprosjektet.
- Telste, K. (1993). *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652- 1710*. Tingbokprosjektet.
- Universitetet i Bergen. *1617- Jubelfestår*. Hentet 4. april.2022 fra: <https://marcus.uib.no/exhibition/ref-09-02>
- Universitetet i Oslo. (2010, 15, april). *Tingboksprosjektet*. Hentet fra 6. mai. 2022 fra: <https://www.hf.uio.no/iakh/tjenester/kunnskap/samlinger/tingbok/>

Kilder

Meilænder, O. (1883). *Kong Christian den femtes Norske Lovbog af 15de April 1687.*(utgiver).
Mallings Boghandels Forlag.

Hallager & Brandt. (1855). *Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604.* (utgiver).
Feilberg & Landmark.

Kong Christian den 4. (1617). *Forordning om Løszactighed: Kiøbenhaffn den 12. Octobris Anno 1617.* København.. Hentet fra NTNU Universitetsbibliotek:
<https://ntnu.tind.io/record/328303#?c=0&m=0&s=0&cv=0&r=0&xywh=-1357%2C-235%2C6172%2C4656>

